

KS. JANUSZ BUJAK
Uniwersytet Szczeciński
<https://orcid.org/0000-0001-8881-3134>

POBOŻNOŚĆ LUDOWA JAKO KONTEKST MARIOLOGII J.M. BERGOGLIO/PAPIEŻA FRANCISZKA

WPROWADZENIE

Celem niniejszego artykułu jest próba ukazania czynników, które miały wpływ na ukształtowanie się mariologii papieża Franciszka. Należą do nich przede wszystkim argentyńska teologia ludu i Konferencje Ogólne Episkopatu Ameryki Łacińskiej i Karaibów (CELAM), poczynszy od tej w Medellin w roku 1968. Szczególnie istotne były dwie spośród nich, mianowicie III konferencja w Puebli w Meksyku z roku 1979 i V konferencja, która odbyła się w 2007 r. w Aparecidzie w Brazylii, w której kard. Jorge M. Bergoglio odegrał ważną rolę jako przewodniczący zespołu redakcyjnego dokumentu końcowego.

Posoborowa mariologia w Ameryce Łacińskiej ściśle wiąże się z projektem ewangelizacji kultury, inkulturacji wiary i większego docenienia ewangelizacyjnej siły pobożności ludowej, która jest postrzegana jako przejaw działania Ducha Świętego.

W pierwszych latach po Soborze Watykańskim II wielu biskupów i teologów, również w Ameryce Łacińskiej, oceniało krytycznie ludową religijność wyrażającą się w czci wobec Maryi i świętych, pielgrzymkach i sanktuariach¹. Uważano, że stoi ona w sprzeczności z liturgią, z jedynym pośrednictwem Chrystusa, wartością *Pisma Świętego* i z innymi elementami właściwymi duchowi soboru².

Zmiana w ocenie religijności ludowej i pobożności maryjnej rozpoczęła się w połowie lat 70., po publikacji adhortacji Pawła VI *Mariialis cultus*

¹ Por. A. Amato, *Mariologia in contesto. Un esempio di teologia inculturata: „Il volto meticcio di Maria di Guadalupe”* (Puebla n. 446), „Marianum” 125 (1980), s. 431–432. W 1980 r. autor publikacji zauważył, że jeszcze w 1977 r. w trzech słownikach teologii katolickiej opublikowanych we Włoszech brak było jakiegokolwiek odniesienia do problematyki religijności ludowej.

² Por. C.M. Galli, *Cristo, Maria, la Chiesa e i popoli. La mariologia di papa Francesco*, Città del Vaticano 2017, s. 56.

w 1974 r. Papież podkreślił w niej pierwszeństwo kultu liturgicznego przed pobożnością ludową, zarazem jednak zachęcał biskupów, duszpasterzy i przełożonych zakonnych, aby roztropnie odnawiali „pobożne zwyczaje i praktyki nadające się do wyrażenia czci dla Najświętszej Maryi Panny” oraz wspomagali tych, którzy są w stanie „wprowadzić nowe formy pobożności” (MC 40). Mówiąc o „nowych formach” kultu maryjnego, które odpowiadałyby zmianom kulturowym, papież jednocześnie stawiał za wzór dwie tradycyjne praktyki modlitewne – *Anioł Pański* i różaniec (MC 41–55). Jeszcze większy wpływ na nauczanie Kościoła w tym obszarze zagadnień miała adhortacja apostolska *Evangelii nuntiandii* z 1975 r. autorstwa papieża Pawła VI, w której w punkcie 48 podkreślono ewangelizacyjną rolę pobożności ludowej pod warunkiem, że zostanie ona oczyszczona z błędów i zabobonów: „[...] jeśli jest należycie kierowana, zwłaszcza przez odpowiedni sposób ewangelizowania, to wtedy obfituje też w wiele dobrego. Bo nosi w sobie jakiś głód Boga, jaki jedynie ludzie prości i ubodzy duchem mogą odczuwać; udziela ludziom mocy do poświęcania się i ofiarności aż do heroizmu, gdy chodzi o wyznawanie wiary. Daje wyostrzony zmysł pojmowania niewymownych przymiotów Boga: ojcostwa, opatrności, obecności stałej i dobroczynnej miłości. Rodzi w wewnętrznym człowieku takie sprawności, jakie gdzie indziej rzadko w takim stopniu można spotkać: cierpliwość, świadomość niesienia krzyża w codziennym życiu, wyrzeczenie się, życzliwość dla innych, szacunek. Ze względu na te przymioty zwiemy ją raczej ludową pobożnością albo religią ludu, aniżeli religijnością” (EN 48)³.

Dzięki nauczaniu Pawła VI i pracy teologów Kościoła w Ameryce Południowej uznał za konieczność ewangelizację kultury i inkulturację wiary, która dokonuje się poprzez pobożność widoczną szczególnie wyraźnie w wielkich sanktuariach maryjnych Ameryki: Luján, Guadalupe, Aparecidzie, Caacupé i wielu innych⁴.

³ Paweł VI, *O ewangelizacji w świecie współczesnym „Evangelii nuntiandi” adhortacja apostolska*, Warszawa: Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary 1986.

⁴ Por. P. Sudar, *La religiosidad popular como lugar teológico en la exhortación apostólica Evangelii Gaudium de Su Santidad Francisco*, w: J.C. Caamaño, J.G. Durán, F.J. Ortega y Federico Tavelli (red.), *100 años de la Facultad Teología: memoria, presente, futuro*, Buenos Aires: Agape 2015, s. 459–462. A. Amato, *Mariologia in contesto. Un esempio di teologia inculturata*, s. 424–425; autor zauważa, że na temat konieczności inkulturacji wiary wypowiedział się już Sobór Watykański II, m.in. w dekrete *Ad gentes* nr 22, konstytucje *Gaudium et spes* nr 44, 53–62, *Lumen gentium* nr 13, 17, 36, 44, *Sacrosanctum concilium* nr 36–39 oraz dokumenty posoborowe: adhortacje *Evangelii nuntiandii* (1975) Pawła VI i *Catechesi tradendae* (1979) Jana Pawła II.

1. ARGENTYŃSKA TEOLOGIA LUDU

Jorge Mario Bergoglio, którego przodkowie przybyli do Argentyny z włoskiego Piemontu w 1929 r.⁵, przyjął święcenia kapłańskie 13 grudnia 1969 r., kiedy po Soborze Watykańskim II w Ameryce Południowej narodziły się dwa ważne nurty teologiczne – teologia wyzwolenia, której zapleczem teologicznym była przede wszystkim Brazylia, oraz teologia ludu, która na początku pojawiła się w Argentynie. Obie powstały jako odpowiedź na problemy ubóstwa i politycznych zawirowań, jednak o ile pierwsza z nich ideowo związała się z marksizmem, to źródłem drugiej był peronizm⁶.

W latach 60. i 70. XX w. wśród teologów i biskupów Ameryki Łacińskiej przeważała ocena rzeczywistości społecznej i eklezjalnej właściwa dla teologii wyzwolenia, jednak w następnych dziesięcioleciach jej miejsce zajęła teologia ludu⁷. Do

⁵ Por. F. Ambrogetti, S. Rubin, *Jezuita. Papież Franciszek. Wywiad rzeka z Jorge Bergoglio*, Kraków: Rafael 2013, s. 25–28; A. Tornielli, *Jorge Mario Bergoglio. Franciszek. Biografia papieża*, Kielce: Jedność 2013, s. 50–52. Przyszły papież wyniósł z domu rodzinnego solidną formację religijną. Jego siostra podkreśla, że „Rodzina nauczyła nas kochać Boga, kiedy byliśmy jeszcze małymi dziećmi. Chodziliśmy razem na mszę, gdy tata wracał do domu, odmawiał różaniec. Mama i tata zaszczepili w nas miłość do wiary już od kołyski i uczyli nas, dając przykład”, E. Piqué, *Franciszek. Życie i rewolucja*, Kraków: Znak 2016, s. 38. Wspominając swój dom rodzinny, papież podkreślał pobożność jego babci Rosy, por. F. Ambrogetti, S. Rubin, *Jezuita. Papież Franciszek*, s. 143–144; C.M. Galli, *Cristo, Maria, la Chiesa*, s. 17.

⁶ Por. P. Charentenay, *Teologia ludu. Latinoamerykańskie źródła myślenia papieża Franciszka*, „Znak” 3 (2018), nr 754, s. 21: „Wraz z peronizmem od końca lat 40. rozwinął się tam potężny ruch ludowy; prowadził go Juan Perón (1895–1974), dwukrotnie wybierany na prezydenta kraju, po raz pierwszy w 1946 r., rządząc przez 10 lat [...], a drugi raz w 1973 r., mając u boku drugą żonę Isabel Martinez, która po jego śmierci sama piastowała urząd prezydenta w latach 1974–1976. Ruch ten, wspierany przez najuboższych i masy ludowe, początkowo ostro krytykowali burżuazja i intelektualiści. Jednak nawrócili się oni na peronizm w latach 70., wraz z powrotem przywódcy do ojczyzny. Należało wówczas uczyć się od ubogich, zarówno politycznie, jak i teologicznie. Dla Argentyny oznaczało to, że narodziła się w niej oryginalna teologia, oparta na peronizmie, na specyficznej kulturze chrześcijańskiej kraju, na jedności wszystkich obywateli, na ludowym wyczuciu rzeczywistości. Naród argentyński, katolicki i politycznie zjednoczony wokół Perona, uznał tę teologię za swoją”; M. Borghesi, *Jorge Mario Bergoglio. Biografia intelektualna. Dialektyka i mistyka*, Kraków: Bratni Zew 2018, s. 66–76; R. Laurentin, *W Ameryce Łacińskiej po Soborze*, Warszawa: IW PAX 1974, gdzie autor opisał swoje spostrzeżenia z podróży po krajach Ameryki Południowej w okresie przemian politycznych i kościelnych w drugiej połowie lat 60. XX w.; B. de Margerie, *Mary in Latin American Liberation Theologies*, „Marian Studies” 38 (1987), s. 47–62.

⁷ Por. M. Borghesi, *Jorge Mario Bergoglio. Biografia intelektualna*, s. 23, 26. Episkopat argentyński uznał „teologię ludową” za klucz do oceny rzeczywistości społecznej i narzędzie ewangelizacji w kwietniu 1969 r., kiedy to Komisja Duszpasterska Episkopatu Argentyny COEPAL (Comisión Episcopal de Pastoral de la Conferencia Episcopal Argentina) obradująca w San Miguel wypracowała pierwszy Narodowy Plan Duszpasterski, por. Conferencia Episcopal Argentina, *Documento de San Miguel: declaración del Episcopado Argentino Sobre la adaptación a la realidad actual del país, de las conclusiones de la II Conferencia General del Episcopado Latinoamericano (Medellín)*,

jej powstania i rozwoju najbardziej przyczynili się ks. Rafael Tello (1917–2002), ks. Lucio Gera (1924–2012) oraz jezuita Juan Carlos Scannone (1931–2019)⁸. Jorge M. Bergoglio, którego profesorem był ten ostatni duchowny, w pełni zaakceptował rozwijaną przez niego teologię ludu⁹.

Alexandre Mello podkreśla, że osoba Maryi nie należy do najważniejszych tematów tego nurtu w teologii. Bardziej istotne są takie kwestie jak lud, kultura, wiara, wyzwolenie, duszpasterstwo i religijność ludowa. Nie oznacza to jednak, że przedstawiciele teologii ludu nie biorą pod uwagę mariologii – oczywiście ją uwzględniają, ale dochodzą do niej poprzez pośrednictwo i za pośrednictwem pobożności ludowej, a także doświadczenia wiary ludu¹⁰.

2. MARYJNA RELIGIJNOŚĆ LUDOWA W DOKUMENTACH CELAM

Bergoglio przyjął święcenia episkopatu 27 czerwca 1992 r., nie brał udziału w Konferencjach CELAM aż do roku 2007. Z pewnością jednak miały one wpływ na jego posługę, najpierw jako kapłana, jezuitę, a następnie biskupa, kształtowały

część VI nt. duszpasterstwa ludowego, https://episcopado.org/documentos.php?area=1&tit_gral=Documentos%20hist%C3%B3ricos#11 [dostęp: 12 V 2020]; A.A. Mello, *Maria-Iglesia: Madre del pueblo misionero. Papa Francisco y la piedad popular mariana a partir del contexto teológico-pastoral latinoamericano*, Dayton: b.w. 2017, s. 112–118; J.I. Saranyana (ed.), *Teología en América Latina. Vol. III. El siglo de las teologías latinoamericanistas (1899–2001)*, Madrid–Frankfurt am Main: Iberoamericana Vervuert 2002, s. 327–328.

⁸ Por. W. Kasper, *Papież Franciszek. Rewolucja czułości i miłości*, Warszawa: Biblioteka „Więzi” 2015, s. 34; R. Luciani, *La opción teológico-pastoral del papa Francisco*, „Perspect. Teol., Belo Horizonte” 48 (2016), n. 1, s. 92–95. Według J.C. Scannone jedna z największych różnic pomiędzy „teologią ludu” a innymi nurtami teologii południowoamerykańskiej polega na rozumieniu pojęcia „lud”, które odnosi się zarówno do społeczności cywilnej, jak i rzeczywistości eklezjalnej Ludu Bożego. Podczas gdy inne teologie pojmują „lud” jako klasę społeczną uciskaną przez kapitalistów, myśl argentyńska postrzega go z perspektywy historyczno-kulturowej. Jest on podmiotem wspólnej historii i kultury. Z tego względu centralne miejsce w kulturze zajmuje właśnie religijność ludowa, która w Argentynie przybiera formę katolicyzmu ludowego, *Teología en América Latina*, s. 329–330; S. Zatwardnicki, *Wizja teologii w wypowiedziach papieża Franciszka*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 12 (2018), z. 3, s. 249–250.

⁹ Por. W. Kasper, *Papież Franciszek. Rewolucja czułości i miłości*, s. 65: „Styl Franciszka można dobrze zrozumieć dopiero w kontekście latynoamerykańskiej teologii ludu”. Pytany o teologię wyzwolenia kard. Bergoglio odpowiedział, że „Teologia wyzwolenia była owocem interpretacji II Soboru Watykańskiego i, jak każdy owoc pewnego przewrotu w Kościele, wiązała się z określonymi problemami – w niektórych aspektach była umiarkowana, w innych przesadzała”. F. Ambrogetti, S. Rubin, *Jezuita. Papież Franciszek*, s. 93.

¹⁰ Por. A.A. Mello, *Maria-Iglesia: Madre*, s. 143.

bowiem koncepcję duszpasterstwa i teologii zarówno w Argentynie, jak i w całej Ameryce Łacińskiej.

Pierwsza, założycielska Konferencja Ogólna Episkopatu Latinoamerykańskiego (CELAM – *Consejo Episcopal Latinoamericano*) odbyła się w Rio de Janeiro w 1955 r.¹¹ W jej trakcie kardynałowie i biskupi trzykrotnie mówili o Maryi jako Matce i Królowej kontynentu amerykańskiego, mianowicie w *Deklaracji* otwierającej obrady 4 sierpnia 1955 r., w Preambule (nr 3) i w piątej części dokumentu poświęconej organizacji duszpasterstwa (nr 56c). W części dziewiątej odnoszącej się do duszpasterstwa imigrantów i ludzi morza Maryja jest wzywana jako *Stella Maris* (nr 93)¹².

Druga konferencja CELAM, a pierwsza po Soborze Watykańskim II, odbyła się w Medellín w Kolumbii w dniach 26 sierpnia–7 września 1968 r. pod hasłem „Kościół w obliczu obecnych przemian Ameryki Łacińskiej w świetle Soboru”. W dokumencie z Medellín brakuje odniesień do Maryi i pobożności ludowej, czego przyczyną był kontekst, w jakim odbyło się to spotkanie, a mianowicie kubańska rewolucja Fidela Castro, próby wdrożenia teorii rozwoju ekonomicznego zwanego *desarrollismo*, ludowe ruchy społeczne w Peru, Chile, Boliwii i Meksyku, które zaczęły zmieniać panoramę Ameryki Łacińskiej, oraz nieudana próba rozszerzenia przez „Che” Guevarę rewolucji komunistycznej w całej Ameryce Łacińskiej, zaczynając od Boliwii. Dla biskupów zgromadzonych w Medellín najważniejszymi zagadnieniami były: sytuacja ubóstwa i cierpienia rdzennej ludności, kobiet, robotników, chłopów i dzieci wraz z ekonomicznymi i społecznymi strukturami grzechu¹³, ekonomiczny kolonializm i rodząca się teologia wyzwolenia¹⁴.

W dniach 27 stycznia–13 lutego 1979 r. w Puebli w Meksyku odbyła się III Konferencja Generalna Episkopatu Latinoamerykańskiego, która przebiegała pod

¹¹ Na temat powstania CELAM por. R. Olesiński, *Katecheza latinoamerykańska w świetle II konferencji CELAM-u*, „Seminare. Poszukiwania Naukowe” 3 (1978), s. 91; K. Kaproń, *50 lat soborowej odnowy w Kościele Ameryki Łacińskiej*, w: M. Białkowski (red.), *Studia Soborowe*, t. 2, cz. 2: *Historia i recepcja Vaticanum II*, Toruń–Łoś: GroupMedia 2015, s. 570.

¹² Por. CELAM, *Rio de Janeiro (1055). Iª Conferencia General del CELAM*, https://www.celam.org/documentos/Documento_Conclusivo_Rio.pdf [dostęp: 13 V 2020].

¹³ Por. J.M. Bergoglio, *Religiosidad popular como inculturación de la fe*, http://www.inculturacion.net/phocadownload/Autores_invitados/Bergoglio_Religiosidad_popular_como_inculturacion.pdf [dostęp: 6 IV 2020 r.], s. 4–5.

¹⁴ Por. K. Kaproń, *50 lat soborowej odnowy*, s. 574, 577; na s. 578–586 autor omawia założenia i rozwój teologii wyzwolenia; R. Olesiński, *Katecheza latinoamerykańska w świetle II konferencji CELAM-u*, s. 92–93; CELAM, *Documentos finales de Medellín*, <https://www.ensayistas.org/critica/liberacion/medellin/> [dostęp: 4 IV 2020 r.]; J. Tomaszewski, *Powrót teologii wyzwolenia w jej katolickim charakterze*, „Nurt SVD” 2 (2016), s. 205–224; B. Sorge, *Puebla 1979: un segno di Dio per tutta la Chiesa*, „La Civiltà Cattolica” 3091 (1979), n. II, s. 10, który podkreśla, że Medellín otwiera nową epokę w dziejach Kościoła w Ameryce Południowej. Konferencja była oznaką jego przebudzenia i reakcji na sytuację nie do zaakceptowania zarówno z punktu widzenia chrześcijańskiego jak i ludzkiego.

hasłem „Ewangelizacja w teraźniejszości i przyszłości Ameryki Łacińskiej”. Jej celem było nadanie Kościołowi nowego impulsu, wychodząc od adhortacji apostołskiej *Evangelium nuntiandi*, co podkreślił kard. Alfonso López Trujillo w przemówieniu wygłoszonym z okazji 25-lecia III Konferencji Generalnej Episkopatu Ameryki Łacińskiej¹⁵. Uznaje się ją za kontynuację, ale i krok naprzód w stosunku do Konferencji z Medellin, co podkreślał Bartolomeo Sorge¹⁶.

W Puebli biskupi zdecydowali o konieczności podjęcia próby nowej „inkulturacji wiary” i „ewangelizacji kultury” (DP nr 385–443). Kościół opowiedział się za potrzebą świadomej pracy nad ewangelizacją zarówno nowych zjawisk kulturowych, jak i inkulturacji wiary w kultury rdzennych mieszkańców Ameryki Południowej. Po wyjaśnieniu pojęcia kultury (nr 385–392) i jej związku z wiarą i ewangelizacją (nr 397–407) w dokumencie z Puebla podkreślono konieczność po pierwsze ewangelizacji nowych form kulturowych już w momencie ich powstawania (nr 393)¹⁷, a po drugie podjęcia dialogu z kulturami i ideologiami w taki sposób, by z szacunkiem podchodzić do ich autonomii i pluralizmu, dzięki czemu wiara nie będzie postrzegana jako obca lub obojętna wobec rzeczywistości (nr 558–559).

W perspektywie ewangelizacji kultury biskupi poruszyli ważną kwestię religijności ludowej (nr 444; 448; 454). Mimo że cechowała ona głównie ludność ubogą, stanowiła zarazem jedną z niewielu wartości, które łączyły różne narody Ameryki Łacińskiej. Biskupi jednogłośnie stwierdzili, że nie można utracić bogatego dziedzictwa religijności ludowej, która jest uprzywilejowanym narzędziem ewangelizacji. Wymaga ona jednak oczyszczenia z przesądów, magii, fatalizmu, fetyszyzmu i rytualizmu oraz doprowadzenia do bardziej dojrzałej wiary, która sprawdzi się nie tylko w kulturze rolniczej, ale również w rodzącej się kulturze miejskiej i przemysłowej¹⁸.

Kardynał Angelo Amato zauważa, że w Puebli Kościół katolicki w Ameryce Łacińskiej ostatecznie zdał sobie sprawę ze swojej specyficznej metody ewangelizacji wyrażającej się w inkulturacji wiary, która od początku głoszenia Ewangelii realizuje się pod znakiem „Morenity”, Matki Bożej z Guadalupe¹⁹.

Jan Paweł II w otwierającym konferencję w Puebli przemówieniu z 28 stycznia 1979 r. prosił Maryję z Guadelupy, „Gwiazdę ewangelizacji”,

¹⁵ Por. A.L. Trujillo, *Intervento Del Card. Alfonso López Trujillo In Occasione Della Celebrazione Del XXV Anniversario Della III Conferenza Generale dell'Episcopato Latino Americano*, https://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/family/documents/rc_pc_family_doc_20040214_sfide-puebla_it.html [dostęp: 20 V 2020 r.].

¹⁶ Por. B. Sorge, *Puebla 1979: un segno di Dio per tutta la Chiesa*, s. 10–12.

¹⁷ Por. B. Sorge, *Puebla 1979: un segno di Dio per tutta la Chiesa*, s. 23.

¹⁸ Por. B. Sorge, *Puebla 1979: un segno di Dio per tutta la Chiesa*, s. 24–25; A. Amato, *Mariologia in contesto. Un esempio di teologia inculturata*, s. 428–429.

¹⁹ Por. A. Amato, *Mariologia in contesto. Un esempio di teologia inculturata*, s. 421–422.

o prowadzenie w rozważaniach i podejmowaniu decyzji²⁰. Dla Ameryki Łacińskiej konferencja ta może być uznana za „godzinę Maryi”, ponieważ właśnie tam episkopat tego kontynentu stworzył swoją pierwszą w pełni dojrzałą i autentycznie latynoamerykańską refleksję mariologiczną²¹.

W dokumencie z Puebli, wzorem VIII rozdziału konstytucji *Lumen gentium*, osoba Maryi została przedstawiona w rozdziale dotyczącym eklezjologii (DP 282–303) jako Matka i Wzór Kościoła²². Podkreślono, że Maryja od pierwszego momentu głoszenia Ewangelii na kontynencie amerykańskim od objawień w Guadalupe zaprasza do wejścia w komunię z Ojcem i Synem. Nie tylko Guadalupe, ale również inne sanktuaria maryjne na kontynencie są oznaką spotkania wiary Kościoła z historią Ameryki Łacińskiej²³. W pkt. 284 DP czytamy, że lud wie, iż Maryję spotyka w Kościele katolickim, a pobożność maryjna była często więzią, która utrzymywała wiernych w tych rejonach Kościoła, gdzie brakowało odpowiedniej opieki duszpasterskiej. Z kolejnego punktu dokumentu wynika, że wierzący widzą w Maryi swoją Matkę oraz doskonały wzór chrześcijanina i obraz Kościoła²⁴. Jest Ona Matką Kościoła jako Matka Chrystusa, jego Założyciela (DP 287, por. LG 53; 61). Stanowi również wzór relacji do Jezusa, z którym przez całe swoje życie trwała w doskonałej komunii, od zwiastowania aż po Golgotę (DP 292). Nie przyjmowała Ona łaski Bożej w sposób bierny, ale aktywnie z nią współpracowała,

²⁰ Por. Jan Paweł II, *Przemówienie inauguracyjne III Konferencję Generalną Episkopatu Ameryki Łacińskiej wygłoszone w auli Wyższego Seminarium Duchownego w Puebla de los Angeles. Mieć odwagę proroków i ewangeliczną roztropność pasterzy*, w: Jan Paweł II, *Nauczanie papieskie II*, 1 rok 1979 (styczeń–czerwiec), Poznań: Pallottinum 1990, s. 95; K. Kaproń, *50 lat soborowej odnowy*, s. 591–592.

²¹ Por. A.A. Mello, *Maria-Iglesia: Madre*, s. 73–77; A. Pietrzak, *Opcja na rzecz ubogich znakiem wiarygodności Kościoła*, Pieniężno: Referat Misyjny SDKW 2002, s. 168–173; D. Gardocki, *Obraz Maryi w dokumentach Rady Biskupów Ameryki Łacińskiej po Soborze Watykańskim II*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 38 (2018), z. 1, s. 55–59; H. Szymiczek, *Maryja i ewangelizacja w świetle nauczania dokumentu z Puebla*, „Salvatoris Mater” 3 (2001), z. 2, s. 188–200.

²² Por. A. Amato, *Mariologia in contesto. Un esempio di teologia inculturata*, s. 448–449.

²³ Por. CELAM, *Documento de Puebla III Conferencia General del Episcopado Latinoamericano*, https://www.celam.org/documentos/Documento_Conclusivo_Puebla.pdf [dostęp: 4 IV 2020], n. 282: „En nuestros pueblos, el Evangelio ha sido anunciado presentando a la Virgen María como su realización más alta. Desde los orígenes – en su aparición y advocación de Guadalupe – María constituyó el gran signo, de rostro maternal y misericordioso, de la cercanía del Padre y de Cristo, con quienes ella nos invita a entrar en comunión. María fue también la voz que impulsó a la unión entre los hombres y los pueblos. Como el de Guadalupe, los otros santuarios marianos del continente son signos del encuentro de la fe de la Iglesia con la historia latinoamericana”.

²⁴ Por. CELAM, *Documento de Puebla III Conferencia General del Episcopado Latinoamericano*, https://www.celam.org/documentos/Documento_Conclusivo_Puebla.pdf [dostęp: 4 IV 2020] nr 284: „El pueblo sabe que encuentra a María en la Iglesia Católica. La piedad mariana ha sido, a menudo, el vínculo resistente que ha mantenido fieles a la Iglesia sectores que carecían de atención pastoral adecuada”; nr 285: „El pueblo creyente reconoce en la Iglesia la familia que tiene por madre a la Madre de Dios. En la Iglesia confirma su instinto evangélico según el cual María es el modelo perfecto del cristiano, la imagen ideal de la Iglesia”.

stając się nową Ewą u boku nowego Adama (DP 293). Przez swoje dziewicze życie była całkowicie oddana nie tylko Chrystusowi, ale i ludziom. Na Jej wzór Kościół postępuje podobnie (DP 294). Hymn *Magnificat* okazuje się bardzo ważny dla tych, którzy nie akceptują biernie niesprzyjających okoliczności życia osobistego i społecznego, ale wraz z Maryją ogłaszają, że Bóg „wywyższa pokornych” i „strąca władców z tronu” (DP 297). Maryja jest szczególnym przykładem dla kobiet. Sama będąc kobietą, „błogosławioną między niewiastami”, wskazuje na dary, którymi Bóg obdarzył każdą z nich. W Maryi Ewangelia przeniknęła naturę kobiety, odkupiła ją i wywyższyła. Ma to istotne znaczenie dla kultury Ameryki Południowej, w której należy kobiety bardziej docenić, ponieważ gwarancją ich wielkości jest właśnie Maryja (DP 299). Dzięki Niej Bóg przyjął ludzkie ciało, stał się częścią określonego narodu. Łączy Ona niebo z ziemią, bez Niej Ewangelia byłaby odcielesniona, zniekształcona i przekształcona w ideologię lub w spirytualistyczny racjonalizm (DP 301).

W dniach 12–28 października 1992 r. w Santo Domingo odbyła się IV Konferencja Generalna CELAM po hasłem „Nowa ewangelizacja, promocja ludzka, kultura chrześcijańska”²⁵. Przewodniczył jej Jan Paweł II²⁶. Podjęto na niej temat nowej ewangelizacji, do czego zachęcało zbliżające się 500-lecie odkrycia Nowego Świata, a tym samym starania o prowadzenie go drogą wiary. Zagadnienia dotyczące pobożności ludowej w dziele ewangelizacji i miejsca Maryi w Kościele są obecne w całym dokumencie w sposób przekrojowy, mariologia nie należy jednak do głównych wątków poruszanych na konferencji. Według Stefano de Fiores w Santo Domingo w odniesieniu do mariologii powrócono na pozycje minimalistyczne Konferencji w Medellín²⁷. Maryja pojawia się w 12 punktach dokumentu, siedmiokrotnie przywołano w nim termin „religijność ludowa” (*religiosidad popular*), a pojęcia „religijność naturalna” oraz „wiejska” (*religiosidad natural, rural*) – dwukrotnie. Na temat Maryi najszerzej mówi się w pkt. 15 dokumentu, w którym została Ona ukazana jako Gwiazda pierwszej i nowej ewangelizacji Ameryki Łacińskiej²⁸.

²⁵ Por. K. Kaproń, *50 lat soborowej odnowy*, s. 596–599; CELAM, *Documento de Santo Domingo*, https://www.celam.org/documentos/Documento_Conclusivo_Santo_Domingo.pdf [dostęp: 4 IV 2020].

²⁶ Por. Jan Paweł II, *Nowa ewangelizacja, postęp człowieka, kultura chrześcijańska. Przemówienie wygłoszone na otwarciu obrad IV Konferencji Ogólnej Episkopatu Ameryki Łacińskiej*, „L'Osservatore Romano” (PI) 12 (1992), s. 22–31.

²⁷ Por. S. de Fiores, *Hacia la elaboración de la mariología popular de América Latina*, w: *Raíces marianas in Latinoamérica*, Bogotá–Colombia: San Paolo 2012, s. 27.

²⁸ Por. *Documento de Santo Domingo*, nr 15: „Confirmando la fe de nuestro pueblo, queremos proclamar que la Virgen María, madre de Cristo y de la Iglesia, es la primera redimida y la primera creyente. María, mujer de fe, ha sido plenamente evangelizada, es la más perfecta discípula y evangelizadora. Es el modelo de todos los discípulos y evangelizadores, por su testimonio de oración, de escucha de la palabra de Dios y de pronta y fiel disponibilidad al servicio del reino hasta la cruz. Su figura maternal fue decisiva para que los hombres y mujeres de América Latina se reconocieran en

3. MARYJA W DOKUMENCIE Z APARECIDY

Bergoglio nie brał udziału w żadnej z omawianej wyżej Konferencji CELAM, był zaś bardzo zaangażowany w przebieg i redakcję dokumentu końcowego V Konferencji Generalnej Episkopatu Południowoamerykańskiego, która odbyła się w sanktuarium maryjnym *Nossa Senhora da Imaculada Conceição* w Aparecidzie w Brazylii w dniach 13–31 maja 2007 r.²⁹ Jak podkreśla Carlos M. Galli, kard. Bergoglio przewodniczył komisji redagującej dokument pt. *Jesteśmy uczniami i misjonarzami Jezusa Chrystusa*, wywierając największy wpływ na treści zawarte we *Wprowadzeniu* nr 1–8 i *Zakończeniu* nr 547–554 oraz fragmentach poświęconych pobożności ludowej (DA 258–265), Maryi (DA 266–272) oraz misyjnemu wymiarowi Kościoła (DA 347–379)³⁰.

Mariologia dokumentu z Aparecidy w ciągłości z III Konferencją CELAM w Puebla została wyraźnie wpisana w kontekst religijności ludowej. W punkcie 6.1.3. *Pobożność ludowa jako miejsce spotkania z Jezusem Chrystusem* mowa jest o duchowości ludowej, którą należy uznać za duchowość chrześcijańską, dzieło Ducha Świętego³¹. W tym samym punkcie dokument wskazuje na dwa filary pierwszej

su dignidad de hijos de Dios. María es el sello distintivo de la cultura de nuestro continente. Madre y educadora del naciente pueblo latinoamericano, en Santa María de Guadalupe, a través del Beato Juan Diego, se ofrece un gran ejemplo de evangelización perfectamente inculturado. Nos ha precedido en la peregrinación de la fe y en el camino de la gloria, y acompaña a nuestros pueblos que la invocan con amor hasta que nos encontremos definitivamente con su Hijo. Por eso la invocamos como estrella de la primera y de la nueva Evangelización”; A.A. Mello, *Maria-Iglesia: Madre*, s. 84–85; A. Pietrzak, *Opcja na rzecz ubogich*, s. 174; D. Gardocki, *Obraz Maryi w dokumentach*, s. 60–61.

²⁹ Por. J. Tomaszewski, *Konferencja Episkopatu Ameryki Łacińskiej. „Las Cinco Conferencias Generales del Episcopado Latinoamericano”, Bogotá 2014, 956 s.*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 14 (2015), z. 2, s. 73–174. Podczas spotkania z członkami Komitetu Koordynacyjnego Rady Episkopatu Ameryki Łacińskiej w Rio de Janeiro 28 VII 2013 r. papież Franciszek wrócił do wydarzenia konferencji w Aparecidzie i przedstawił jej cztery cechy charakterystyczne: 1) nie rozpoczęła się od *Instrumentum laboris*, ale wyszła od sugestii biskupów; 2) odbyła się w środowisku modlitwy wraz z katolickim ludem brazylijskim; 3) nie ograniczono się do wydania dokumentu, ale postanowiono podjąć stałą misję kontynentalną; 4) była to pierwsza konferencja biskupów, jaka odbyła się w sanktuarium maryjnym, por. Franciszek, *Nie należy ignorować «rewolucji czułości», która spowodowała wcielenie Słowa*, „L’Osservatore Romano” (Pl) 10 (2013), s. 25.

³⁰ Por. C.M. Galli, *Cristo, Maria, la Chiesa*, s. 59–60.

³¹ CELAM, *V Ogólna Konferencja Episkopatów Ameryki Łacińskiej i Karaibów. Dokument końcowy „Jesteśmy uczniami i misjonarzami Jezusa Chrystusa, aby nasze narody miały w Nim życie”*, Gubin 2014, <http://www.ptm.rel.pl/files/pdf-rozne/dokument-z-aparecidy.pdf> [dostęp: 5 IV 2020], s. 131: „Nie możemy dewaluować duchowości ludowej ani uważać jej za drugorzędny sposób życia chrześcijańskiego, ponieważ to oznaczałoby zapomnienie o prymacie Ducha Świętego oraz darmowej inicjatywy miłości Boga. Pobożność ludowa zawiera i wyraża ogromne poczucie transcendencji, jakąś spontaniczną zdolność znajdowania oparcia w Bogu oraz prawdziwe doświadczenie teologicznej miłości. Jest również wyrazem nadnaturalnej mądrości, ponieważ mądrość miłości nie zależy bezpośrednio od oświecenia umysłu, lecz od wewnętrznego działania łaski. Dlatego też nazywamy

z nich, którymi są Chrystus cierpiący i Maryja, obecna zwłaszcza w sanktuariach w Guadalupe i w Aparecidzie: „Nasze narody identyfikują się szczególnie z Chrystusem cierpiącym; wpatrują się w Niego, całują Go lub dotykają Jego zranionych stóp, jakby mówiąc: Oto Ten, «który umiłował mnie i samego siebie wydał za mnie» (Ga 2,20) [...] Odnajdują również czułość Boga w obliczu Maryi. W Nim widzą odzwierciedlone podstawowe przesłanie Ewangelii. Ze swojego sanktuarium w Guadalupe nasza umiłowana Matka sprawia, że Jej najmniejsze dzieci czują, iż są w połach Jej płaszczu. A teraz z Aparecidy zaprasza ich do zarzucenia sieci w świat, aby wyciągnąć z anonimowości tych, którzy są zanurzeni w zapomnieniu, i przybliżyć ich do światła wiary. Gromadząc swoje dzieci, jednoczy Ona nasze narody wokół Jezusa Chrystusa” (DA 265)³².

Kolejny punkt dokumentu z Aparecidy 6.1.4. nosi tytuł *Maryja – Uczennica i Misjonarka*. Matka Boża została w nim ukazana jako doskonała uczennica Pana, „interlokutorka Ojca w Jego planie wysłania swojego Słowa na świat dla zbawienia ludzi”, pierwsza wierząca i współpracowniczka „w duchowym odrodzeniu uczniów”. Ewangelia ukazuje Ją jako kobietę wolną i silną, świadomie dążącą do naśladowania Chrystusa. „Doświadczyła w pełni całego pielgrzymowania w wierze jako matka Chrystusa, a później Apostołów, nie będąc wolna od niezrozumienia i nieustannego szukania planu Ojca” (DA 266). „W historii zbawienia Dziewica z Nazaretu miała wyjątkową misję poczęcia i uczenia swojego Syna oraz towarzyszenia Mu aż do Jego definitywnej ofiary”. Pod krzyżem z woli Chrystusa stała się matką Jego uczniów, z którymi trwała w Wieczerniku, modląc się o Ducha (por. Dz 1, 13–14). Maryja „współdziałała w narodzeniu misyjnego Kościoła, odciskając na nim pieczęć maryjną, która jest głębokim znakiem jego tożsamości”. Dzięki Niej Kościół staje się rodziną Bożą (DA 267). W kolejnym paragrafie dokumentu podkreślono, że Kościół jest matką na wzór Maryi – Matki, która w swoich sanktuariach prowadzi do swojego Syna i Jego Kościoła. „Ta maryjna wizja Kościoła jest najlepszym antidotum na Kościół jedynie instytucjonalny czy biurokratyczny” (DA 268). Maryja stanowi nie tylko wzór matki, ale i misjonarki, która kontynuuje misję Syna i formuje nowych misjonarzy. W dokumencie wyeksponowano fakt przyniesienia przez Nią Ewangelii do Ameryki w wydarzeniu z Guadalupe przy współudziale Juana Diego. Od tego momentu Maryja „stała się częścią drogi każdego z naszych narodów, przenikając do głębi w nurt ich historii oraz przyjmując

ją pobożnością ludową, czyli duchowością chrześcijańską, która będąc osobistym spotkaniem z Panem, zawiera wiele z cielesnych, dostrzegalnych, symbolicznych i najbardziej konkretnych potrzeb ludu. To duchowość wcielona w kulturę ludzi prostych, która przez to nie jest mniej duchowa, lecz duchowa na inny sposób (DA 263)”. Ocena pobożności ludowej w *Dokumencie z Aparecidy* wydaje się bardzo optymistyczna i nie uwzględnia rozróżnienia pomiędzy pobożnością ludową a religijnością ludową, na które wskazuje *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii* z 2002 r., por. Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, tłum. J. Sroka, Poznań: Pallottinum 2003, s. 18–19, 72–73 (nr 9–10, 91–92).

³² CELAM, *V Ogólna Konferencja Episkopatów Ameryki Łacińskiej i Karaibów*, s. 132.

najszlachetniejsze i najbardziej znaczące działania ich ludów [...]. Ona należy do nich i oni odczuwają ją jako matkę i siostrę” (DA 269). Maryja uczy, co oznacza naśladować Chrystusa (DA 270) i słuchać słowa Bożego. Do Jej szkoły wstępuje się dzięki różańcowi, poprzez który Ona prowadzi do Jezusa (DA 271). Niczym w Kanie Galilejskiej Maryja jest obecna ze swoim ludem, zawsze widzi jego potrzeby i uczy, co znaczy służyć, zwłaszcza ubogim (DA 272)³³.

4. KARDYNAŁ BERGOGLIO O DOKUMENCIE Z APARECIDY

W komentarzu wygłoszonym w 2008 r. kard. Bergoglio wyjaśnił swoje rozumienie koncepcji inkulturacji i religijności ludowej, a w jej ramach pobożności maryjnej zawarte w dokumencie z Aparecidy. Punktem wyjścia dla refleksji był opis trudnej sytuacji religijnej w Ameryce Łacińskiej, która wynikała z przemian kulturowych. Próbę odpowiedzi na pytanie, w jaki sposób ewangelizować współczesną kulturę podjęła V Konferencja CELAM w Aparecidzie³⁴. Pobożność ludowa jako widoczny przejaw religijności ludowej stanowi wzór wcielenia się wiary w rzeczywistości kulturowe, która je przenika i jednocześnie jest nimi wzbogacona, wyraża się w emocjach i wrażliwości, nie zaś w sposób abstrakcyjny i racjonalny. Przejawia się w zróżnicowanej typologii praktyk pobożnościowych, w których obecne są doświadczane poprzez symbole wartości religijne i specyficznie chrześcijańskie. Jak podkreślił Bergoglio, wiążą się one z różnymi kulturami, przekształcając je w środek samoewangelizacji³⁵.

Kardynał powtórzył za dokumentem z Aparecidy, że religijność ludowa wyraża swoją wiarę przede wszystkim poprzez sanktuaria rozpowszechnione w Ameryce Łacińskiej i na Karaibach. Miejsca te odgrywają szczególną rolę w historii wiary chrześcijańskiej w Ameryce. Bez ich obecności i duszpasterskiego wpływu bardzo trudno byłoby Kościołowi zbliżyć się do dużych grup ludzkich, które identyfikują się z wiarą katolicką, ale nie zawsze wyrażają to w sposób formalny. Zarówno Stary, jak i Nowy Testament jednomyślnie potwierdzają, że świątynia jest miejscem pamięci o zbawczej przeszłości i środowiskiem, w którym doświadczają się łaski. Sanktuarium stanowi znak Bożej obecności, gdzie zawsze dochodzi do nowej aktualizacji przymierza ludzi z Bogiem i między sobą. To tam pobożny Izraelita odkrywał na nowo wierność Bożej obietnicy w każdym w „dzisiszej” historii.

³³ Por. CELAM, *V Ogólna Konferencja Episkopatów Ameryki Łacińskiej i Karaibów*, s. 133–136; D. Gardocki, *Obraz Maryi w dokumentach*, s. 262–265.

³⁴ Por. J.M. Bergoglio, *Religiosidad popular como inculturación de la fe*, s. 2–3.

³⁵ Por. J.M. Bergoglio, *Religiosidad popular como inculturación de la fe*, s. 16–17. Kard. J.M. Bergoglio wskazuje na dokument z Aparecidy nr 258–264, gdzie mowa jest o pobożności ludowej jako miejscu spotkania z Chrystusem, oraz na Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii, nr 91.

Świątynia jest świętym miejscem zamieszkania Arki Przymierza, w niej bowiem odnawia się przymierze z żyjącym Bogiem, a Jego lud ma świadomość, że tworzy wspólnotę wierzących, że jest „wybranym plemieniem, królewskim kapłaństwem, narodem świętym” (1 Pt 2, 9)³⁶. Do sanktuarium idzie się przede wszystkim po to, by prosić i przyjąć łaskę Ducha Świętego, a następnie wprowadzić ją w swoje życie we wszystkie jego wymiary. Uznaje się je w najwyższym stopniu za miejsce Słowa, uprzywilejowaną przestrzeń przebaczenia, pojednania i dziękczynienia. W nim poprzez sakramenty dokonuje się spotkanie wierzących z Tym, który nieustannie daje i karmi nowym życiem, pociesza i przynosi nadzieję tym, którzy przychodzą do niego głodni i spragnieni. Do sanktuarium idzie się jak do świątyni Boga żywego, miejsca zawartego z Nim przymierza, tak aby łaska sakramentów mogła uwolnić pielgrzymów od grzechów i dać im siłę, nową energię i nową radość w sercu, by stali się wśród ludzi przejrzystymi świadkami Wieczności. To tam uczymy się otwierać swoje serce na wszystkich, w szczególności na tych, którzy są od nas inni: przybyszów, cudzoziemców, imigrantów, uchodźców, wyznawców innych religii i niewierzących. Dzięki temu sanktuarium – poza tym, że prezentuje się jako doświadczenie Kościoła – staje się miejscem otwartym dla całej ludzkości.

Pielgrzymka jest kolejnym wyrazem ludowej religijności związanej z sanktuarium. Ma ona głęboki wyraz symboliczny, pomaga w poszukiwaniach i doświadczeniu otwartości w kontaktach społecznych podczas wędrówki z innymi pielgrzymami w poczuciu głębokiej solidarności. Z sanktuarium i pielgrzymką łączy się świętowanie, podczas którego zaangażowane są wszystkie zmysły ciała w klimacie radości i szczęścia³⁷.

Pobożność maryjna jest mocno zakorzeniona w wierze ludów zamieszkujących Amerykę Łacińską i stanowi jeden z głównych znaków tożsamości, podobnie jak przymierze z Jahwe dla Izraela. Izrael miał świadomość bycia narodem wybranym, depozytariuszem prawa i proroków. Dzięki swoim bliskim relacjom z Bogiem znał swoją wyjątkowość. Analogicznie lud chrześcijański pojmuje, że Bóg przychodzi mu z pomocą poprzez wezwanie i obraz Maryi, dzięki któremu ten staje się wyjątkowy i wybrany. Lud upodabnia się do wizerunku Matki Bożej, ponieważ to do Niej przychodzili przodkowie, a dziś także przybywają przed Jej oblicze kolejni wierni ze swoimi problemami. Ich prośby o pomoc są przejawem macierzyńsko-synowskiego przymierza, relacji matka–dziecko, wzajemnego zaangażowania. Prawo wcielenia daje się odczuć w przejawach ludowej pobożności maryjnej. Inkulturacja wiary nie oznacza jedynie, że wiara zamienia się we wcześniej istniejące formy kulturowe, ale że tworzy ona oznaki tożsamości i formy społecznego współżycia, ukazuje je,

³⁶ Por. J.M. Bergoglio, *Religiosidad popular como inculturación de la fe*, s. 20.

³⁷ Por. *Dokument z Aparecidy* nr 259: „Zwracamy uwagę na pielgrzymki, podczas których można rozpoznać Lud Boży w drodze. Tam chrześcijanin celebrować radość z bycia wtopionym w grono wielu braci i siostr idących razem do Boga, który na nich czeka. Sam Chrystus staje się pielgrzymem i idzie zmartwychwstały pośród ubogich. Już sama decyzja wyruszenia do sanktuarium stanowi wyznaczenie wiary, wędrówka jest prawdziwą pieśnią nadziei, a przybycie – spotkaniem miłości”.

napelnia życiem, a nawet je wyraża³⁸. Szczególnie wyraźnym znakiem i przykładem inkulturacji wiary jest Dziewica z Guadalupe z Jej metyskim obliczem, która nosi swój lud w żrenicach oczu i okrywa go płaszczem swojej opieki. Maryja z Guadalupe prowadzi do Syna, który jest „Drogą, Prawdą i Życiem” (J 14, 6), ponieważ chce, aby wszyscy „mieli życie i mieli je w obfitości” (J 10,1 0)³⁹.

5. POBOŻNOŚĆ LUDOWA I MARYJA W *EVANGELII GAUDIUM*

Galli podkreśla, że wraz z wyborem papieża Franciszka nastąpił podwójny powrót Ludu Bożego. Z jednej strony lud chrześcijański „wszedł na nowo na scenę”, co widać na placu św. Piotra i podczas podróży apostolskich, z drugiej zaś wraz z nim pojawia się teologia Ludu Bożego, odzyskując centralne miejsce dane jej przez *Vaticanum II* i zaciemnione po 1985 r. w różnych dokumentach papieskiego Magisterium. Obie te perspektywy „ludu” widać w *Evangelii gaudium*, zwłaszcza w rozdziale III⁴⁰.

W swoim programowym tekście papież potwierdza za z mistrzami teologii argentyńskiej, na których nauczaniu się wychował, że „łaska zakłada kulturę”: „Autentyczne formy religijności ludowej są wcielone, ponieważ wyłoniły się z wcielenia wiary chrześcijańskiej w kulturę ludową” (EG 90). Dodaje też, że „Myślenie o chrześcijaństwie monokulturowym i jednakowo brzmiącym byłoby sprzeczne z logiką Wcielenia” (EG 117).

Inkultuacja wiary prowadzi do pobożności ludowej, która jest sposobem przeżywania wiary przez ludzi ubogich i prostych. Pobożność ta staje się autentycznym wyrazem Ewangelii dzięki *sensus fidelium* całego Ludu Bożego: „W każdym ochrzczonej, od pierwszego do ostatniego, działa uświęcająca moc Ducha, skłaniająca do ewangelizowania. Lud Boży jest święty dzięki temu namaszczeniu, czyniącym go *nieomylnym* «*in credendo*». Oznacza to, że gdy wierzy, nie błądzi, nawet jeśli nie znajduje słów do wyrażenia swojej wiary. Duch kieruje nim w prawdzie i prowadzi go do zbawienia” (EG 119; por. LG 12)⁴¹.

³⁸ Por. J.M. Bergoglio, *Religiosidad popular como inculturación de la fe*, s. 20–21.

³⁹ Por. J.M. Bergoglio, *Religiosidad popular como inculturación de la fe*, s. 22–23.

⁴⁰ Por. C.M. Galli, *Líneas teológicas, pastorales y espirituales del magisterio del Papa Francisco*, „Medellín” 43 (2017), z. 167, s. 120–121; C.M. Galli, *Die Ekklesiologie von Papst Franziskus: die Gestalt des Volkes Gottes in missionarischen Konversion*, w: K. Appel, J.H. Deibl (ed.), *Barmherzigkeit und zärtliche liebe: das theologische programm von Papst Franziskus*, Freiburg: Herder 2016, s. 39–40.

⁴¹ Na temat znaczenia zmysłu wiary Ludu Bożego por. Franciszek, „Synodalność” konstytutywnym wymiarem Kościoła. Przemówienie Papieża Franciszka podczas uroczystości upamiętniającej

Pobożność posiada również wymiar ewangelizacyjny. Czytamy: „W pobożności ludowej, będącej owocem kultury głęboko przemienionej przez Ewangelię, znajduje się siła czynnie ewangelizująca, której nie możemy nie doceniać: byłoby to nieuznawaniem dzieła Ducha Świętego. Jesteśmy raczej wezwani, by do niej zachęcać i umacniać ją przez pogłębianie procesu inkulturacji, stanowiącego rzeczywistość nigdy nieukończoną. Przejawy pobożności ludowej mogą nas wiele nauczyć, a dla tego, kto potrafi je odczytywać, są *miejscem, w którym można znaleźć Boga*, na które powinniśmy zwracać uwagę, szczególnie w chwili, gdy myślimy o nowej ewangelizacji” (EG 126; por. EG 122)⁴².

Wyraża się ona w szczególny sposób w pobożności maryjnej. O ile magisterium i teologia wiernie wykładają treść tego, w co wierzymy, np. na temat Maryi jako Matki Boga, pobożność ludowa ukazuje w sposób żywy, jak Matka Kościoła wierzy i kocha Maryję. Papież Franciszek podkreślił, że „[...] jeśli chcemy wiedzieć, kim jest, trzeba pytać teologów; jeśli chcemy wiedzieć, jak Ją kochać, trzeba się pytać ludu”⁴³.

Ojciec Święty rozważa znaczenie Maryi dla wiary Kościoła w kontekście pobożności ludowej (pkt. 284–288). Określa Ją jako *Matkę ewangelizacji*, której macierzyńska rola w stosunku do Kościoła rozpoczyna się od zesłania Ducha Świętego na apostołów: „Wraz z Duchem Świętym pośród ludu jest zawsze Maryja. Ona gromadziła uczniów, aby Go przyzywać (por. Dz 1,14), i w ten sposób uczyniła możliwą eksplozję misyjną, jaka się dokonała w dniu Pięćdziesiątnicy. Ona jest Matką ewangelizującego Kościoła i bez Niej nie potrafilibyśmy naprawdę zrozumieć ducha nowej ewangelizacji” (EG 254). W następnym punkcie adhortacji papież powraca do sceny ukrzyżowania Jezusa, który „pozostawił nam swoją Matkę jako naszą Matkę. Dopiero uczyniwszy to, Jezus poczuł, że «wszystko się dokonało» (J 19,28)”. Chrystus w ten sposób „prowadzi nas do Maryi. Prowadzi nas do Niej, ponieważ nie chce, byśmy szli bez matki, a lud odczytuje w tym macierzyńskim obrazie wszystkie tajemnice Ewangelii”. Następnie za opatem Izaakiem ze Stelli papież Franciszek uczy, że to, co odnosi się do Kościoła powszechnego, może być w sposób specjalny zastosowane do Maryi, a także do duszy wiernego chrześcijanina: „Wewnętrzna więź między Maryją, Kościołem i każdym wiernym, o ile na

50. rocznicę ustanowienia Synodu Biskupów, „L'Osservatore Romano” (PI) 11 (2015), s. 5; Commissione Teologica Internazionale, *La Sinodalità nella vita e nella missione della Chiesa*, Città del Vaticano 2018, nr 9, 5672; J.R. Villar, *La sinodalidad en la reflexión teológica actual. Synodality in Current Theological Thought*, „Ius Canonicum” 58 (2018), s. 79; A. Spadaro, *Intervista a papa Francesco*, „La Civiltà Cattolica” 3 (2013), s. 459; K. Kaproń, *Pobożność ludowa w dokumentach CELAM i religijności boliwijskiego Altiplano*, „Salvatoris Mater” 17 (2015), z. 1–4, s. 199; C.M. Galli, *Líneas teológicas, pastorales*, s. 95–96.

⁴² Por. C.M. Galli, *Cristo, Maria, la Chiesa*, s. 21; C.M. Galli, *Lectura teológica*, s. 74; A.A. Mello, *Maria-Iglesia: Madre*, s. 509.

⁴³ Por. C.M. Galli, *Cristo, Maria, la Chiesa*, s. 24; A. Spadaro, *Intervista a Papa Francesco*, „La Civiltà Cattolica” 3918 (2013), s. 459.

różny sposób rodzą Chrystusa, została wspaniale wyrażona przez błogosławionego Izaaka ze Stella: «Natchnione wypowiedzi *Pisma Świętego* odnoszące się ogólnie do matki-dziewicy, czyli do Kościoła, odnoszą się również i do osoby Maryi Dziewicy. [...] Podobnie i każda dusza wierna jest oblubienicą Słowa Bożego i matką Chrystusa, Jego córką i siostrą, jest dziewicza i płodna. [...] W łonie Maryi Chrystus przebywał przez dziewięć miesięcy, w tej świątyni, jaką jest wierzący Kościół, trwa aż do skończenia świata, ale w świątyni duszy, przez poznanie i miłość, trwać będzie po wieki wieków»” (Izaak ze Stella, *Sermo* 51: PL 194, 1863, 1865)” (EG 285)⁴⁴.

W ostatnich fragmentach adhortacji papież mówi o wartości nabożeństw maryjnych i sanktuariów dla przekazu wiary i jej umocnienia, wskazując przy tym na szczególną rolę ośrodka w Guadalupe: „Dzięki różnym nabożeństwom maryjnym, związanym najczęściej z sanktuariami, jest włączona w historię każdego ludu, który przyjął Ewangelię, i tworzy część jego historycznej tożsamości. Wielu chrześcijańskich rodziców prosi o chrzest dla swoich dzieci w sanktuarium maryjnym, ukazując w ten sposób wiarę w macierzyńskie działanie Maryi, rodzącej nowe dzieci dla Pana. To tam, w sanktuariach, można odczuć, jak Maryja gromadzi wokół siebie dzieci z takim trudem pielgrzymujące, by Ją zobaczyć i by Ona spojrzała na nie. Znajdują tam siłę, jaką daje Bóg, by znieść cierpienia i znój życia. Podobnie jak świętemu Juanowi Diego, Maryja daje im swoją macierzyńską pociechę i mówi im: «Niech się nie trwoży twoje serce [...]. Czyż nie jestem tutaj ja, która jest twoją Matką?»” (EG 286). Kościół uczy się od Maryi, Gwiazdy ewangelizacji, metody głoszenia Dobrej Nowiny, która polega na „sprawiedliwości i czułości, kontemplacji i wyruszania ku innym” (EG 288).

ZAKOŃCZENIE

Fundamentem mariologii papieża Franciszka jest argentyńska „teologia ludu” i Konferencje Episkopatu Ameryki Łacińskiej i Karaibów CELAM, zwłaszcza w Puebli (1979) i w Aparecidzie (2007). Od lat 70. XX w. cechą charakterystyczną teologii latynoamerykańskiej jest przekonanie o konieczności ewangelizacji zarówno rdzennych, jak i nowych form kultury za pośrednictwem pobożności ludowej, najsilniej przejawiającej się w kulcie maryjnym, do którego należą sanktuaria

⁴⁴ Por. C.M. Galli, *Cristo, Maria, la Chiesa*, s. 101–108. Argentyński teolog zauważa, że ten fragment encykliki odnosi się do dzieła von Balthasara *Antyrzymski resentment*, w którym teolog z Bazylei rozwinął maryjną wizję Kościoła. Franciszek uznaje wymiar żeński, macierzyński i miłosierny Kościoła typowy dla Maryi za ważne uzupełnienie wyłącznie organizacyjnego rozumienia Kościoła. Cytat z Izaaka ze Stelli jest również nawiązaniem do dzieła Henri de Lubaca *Medytacje o Kościele*, w którym formułuje on ekklezjologię mariologiczną, m.in. w oparciu o homilię opata z Étoile.

maryjne, pielgrzymki, modlitwy i śluby składane Maryi. Ludowa pobożność maryjna została uznana za przejaw działania Ducha Świętego i narzędzie nowej ewangelizacji.

Taki kierunek głoszenia słowa Bożego wyznaczyła sama Maryja poprzez swoje objawienia w Guadalupe, w których ukazała się Juanowi Diego w sposób doskonale inkulturowany. Od tego momentu macierzyńska miłość Maryi towarzyszy ludowi Bożemu, co podkreśla papież Franciszek, cytując opis objawień pt. *Nican Mopohua* w Guadalupe (por. EG 286). Od Niej, Gwiazdy pierwszej i nowej ewangelizacji, Kościół uczy się maryjnego stylu głoszenia Ewangelii (por. EG 288)⁴⁵. Ludowa duchowość katolicka wyraża chrześcijańskie, maryjne i mistyczne serce Ludu Bożego Ameryki Łacińskiej i Karaibów. Bez Chrystusa i Maryi nie istnieje ani Kościół, ani kontynent amerykański.

Papież Franciszek w swojej pierwszej encyklice *Evangelii gaudium* powołuje się na dokument końcowy z Puebla, szczególnie zaś, bo aż dwudziestokrotnie, na tekst z Aparecidy. Wskazuje w ten sposób na swoją formację teologiczną i duszpasterską, z której wyrasta jego wrażliwość na ubogich, ludzi żyjących na peryferiach, na konieczność inkulturacji i docenienia pobożności ludowej, w której w całym Kościele – podobnie jak w Ameryce Łacińskiej – najważniejsze miejsce zajmują Chrystus cierpiący i Maryja.

POBOŻNOŚĆ LUDOWA JAKO KONTEKST MARIOLOGII J.M. BERGOGLIO/FRANCISZKA

Streszczenie

Celem artykułu jest ukazanie inkulturacji wiary i religijności ludowej jako kontekstu, w którym kształtowała się duchowość maryjna i mariologia papieża Franciszka. Inkulturacja wiary rozpoczęła się w Ameryce Południowej od momentu objawienia się Maryi w Guadalupe w 1531 r., jednak refleksja teologiczna nad znaczeniem ewangelizacji kultury i pobożności ludowej rozwinęła się na tamtym kontynencie dopiero po Soborze Watykańskim II. Kamieniami milowymi na drodze jej rozkwitu są dwie Konferencje CELAM – w Puebli w roku 1979 r. i w Aparecidy w roku 2007 – oraz powstanie argentyńskiej teologii ludu w latach 70. XX w. Papież Franciszek w programowej adhortacji apostołskiej *Evangelii gaudium* podkreślił miejsce Maryi w pobożności ludowej i Jej rolę w głoszeniu Ewangelii.

Słowa kluczowe: papież Franciszek, religijność ludowa, mariologia, inkulturacja, CELAM, dokument z Aparecidy, *Evangelii gaudium*.

⁴⁵ Por. C.M. Galli, *La teología pastoral de Evangelii Gaudium en el proyecto misionero de Francisco*, „Revista Teología” L (2014), n. 114, s. 59.

POPULAR RELIGIOSITY AS THE CONTEXT]OF MARIOLOGY
OF J.M. BERGOGLIO/POPE FRANCIS

Summary

The aim of the article is to show the inculturation of faith and the popular religiosity as the context in which Pope Francis' Marian spirituality and Mariology have been shaped. Inculturation of faith began in South America with Mary's apparition in Guadalupe in 1531, however, the theological reflection on the importance of evangelization of culture and popular piety developed in South America only after the Second Vatican Council. The milestones in its development are two Conferences of CELAM: in Puebla in 1979 and in Aparecida in 2007. Moreover, the emergence of Argentinean theology of the people in the 1970s played also an important role in its development. Pope Francis, in his programmatic apostolic exhortation *Evangelii gaudium* emphasized Mary's place in popular piety and her role in preaching the Gospel.

Key words: Pope Francis, popular religiosity, Mariology, inculturation, *Document from Aparecida*, *Evangelii gaudium*.

VOLKSFRÖMMIGKEIT ALS KONTEXT DER MARIOLOGIE
J.M. BERGOGLIO/FRAZISKANER

Zusammenfassung

Das Ziel des Artikels ist es, die Inkulturation des Glaubens und der Volksreligiosität als den Kontext aufzuzeigen, in dem sich die marianische Spiritualität und Mariologie von Papst Franziskus herausgebildet hat. Die Inkulturation des Glaubens begann in Südamerika mit der Erscheinung Mariens in Guadalupe 1531, aber die theologische Reflexion über die Bedeutung der Evangelisierung von Kultur und Volksfrömmigkeit entwickelte sich in Südamerika erst nach dem Zweiten Vatikanischen Konzil. Meilensteine in ihrer Entwicklung sind die beiden CELAM-Konferenzen: 1979 in Puebla und 2007 in Aparecida sowie die Entstehung der argentinischen Theologie des Volkes in den 1970er Jahren.

In seinem Apostolischen Schreiben *Evangelii gaudium* hob Papst Franziskus den Platz Mariens in der Volksfrömmigkeit und ihre Rolle bei der Verkündigung des Evangeliums hervor.

Schlüsselwörter: Papst Franziskus, Volksreligiosität, Mariologie, Inkulturation, CELAM, *Aparecida-Dokument*, *Evangelii gaudium*.

BIBLIOGRAFIA

- Amato A., *Mariologia in contesto. Un esempio di teologia inculturata: „Il volto meticcio di Maria di Guadalupe”* (Puebla n. 446), „Marianum” 125 (1980), s. 421-469.
- Ambrogetti F., Rubin S., *Jezuita. Papież Franciszek: Wywiad rzeka z Jorge Bergoglio*, Kraków 2013.
- Bergoglio J.M. s.j., *Religiosidad popular como inculturación de la fe*, 19 de Enero de 2008, http://www.inculturacion.net/phocadownload/Autores_invitados/Bergoglio_Religiosidad_popular_como_inculturacion.pdf [dostęp: 6 IV 2020 r.].
- Borghesi M., *Jorge Mario Bergoglio. Biografía intelectualna. Dialektyka i mistyka*, Kraków: Bratni Zew 2018.
- CELAM, *Rio de Janeiro (1055). Iª Conferencia General del CELAM*, https://www.celam.org/documentos/Documento_Conclusivo_Rio.pdf [dostęp: 13 V 2020 r.].
- CELAM, *Documento de Puebla III Conferencia General del Episcopado Latinoamericano*, https://www.celam.org/documentos/Documento_Conclusivo_Puebla.pdf [dostęp: 4 IV 2020 r.].
- CELAM, *Documento de Santo Domingo*, https://www.celam.org/documentos/Documento_Conclusivo_Santo_Domingo.pdf [dostęp: 4 IV 2020 r.].
- CELAM, *Documentos finales de Medellín*, <https://www.ensayistas.org/critica/liberacion/medellin/> [dostęp: 4 IV 2020 r.].
- CELAM, *Aparecida. V Ogólna Konferencja Episkopatów Ameryki Łacińskiej i Karaibów, Dokument końcowy „Jesteśmy uczniami i misjonarzami Jezusa Chrystusa, aby nasze narody miały w Nim życie”, Gubin 2014*, <http://www.ptm.rel.pl/files/pdf-rozne/dokument-z-aparecidy.pdf> [dostęp: 5 IV 2020 r.].
- Charentenay P., *Teologia ludu. Latynoamerykańskie źródła myślenia papieża Franciszka*, „Znak” 3 (2018) nr 754, s. 20-27.
- Commissione Teologica Internazionale, *La Sinodalità nella vita e nella missione della Chiesa*, Città del Vaticano 2018.
- Conferencia Episcopal Argentina, *Documento de San Miguel: declaración del Episcopado Argentino Sobre la adaptación a la realidad actual del país, de las conclusiones de la II Conferencia General del Episcopado Latinoamericano (Medellín)*, https://episcopado.org/documentos.php?area=1&tit_gral=Documentos%20hist%C3%B3ricos#11 [dostęp: 12 V 2020 r.].
- Fiores de S., *Hacia la elaboración de la mariología popular de América Latina*, w: *Raíces marianas in Latinoamérica*, pr. zb., Bogotá-Colombia 2012, San Paolo, s. 26-47.
- Franciszek, *Adhortacja Apostolska Ojca świętego Franciszka „Evangelii gaudium” do biskupów prezbiterów i diakonów, do osób konsekrowanych, do wiernych świeckich o głoszeniu Ewangelii we współczesnym świecie, Rzym, 24 listopada 2013 roku*, Katowice: Gość Niedzielny 2013.
- Franciszek, *Nie należy ignorować „rewolucji czułości” która spowodowała wcielenie Słowa*, „L’Osservatore Romano” (Pl) 10 (2013), s. 25-29.
- Franciszek, *„Synodalność” konstytutywnym wymiarem Kościoła. Przemówienie Papieża Franciszka podczas uroczystości upamiętniającej 50. rocznicę ustanowienia Synodu Biskupów*, „L’Osservatore Romano” (Pl) 11 (2015), s. 4-8.

- Galli C.M., *Cristo, Maria, la Chiesa e i popoli. La mariologia di papa Francesco*, Città del Vaticano 2017.
- Galli C.M., *Die Ekklesiologie von Papst Franziskus: die Gestalt des Volkes Gottes in missionarischer Konversion*, w: Kurt Appel; Jakob Helmut Deibl (red.), *Barmherzigkeit und zärtliche Liebe: das theologische Programm von Papst Franziskus*, Freiburg: Herder, 2016 s. 39-56.
- Galli C.M., *La teología pastoral de Evangelii Gaudium en el proyecto misionero de Francisco*, „Revista Teología” L (2014) 114, s. 23-59.
- Galli C.M., *Lectura teológica del texto de Evangelii gaudium en el contexto del ministerio pastoral del Papa Francisco*, „Medellín” 40 (2014) 158, s. 47-88.
- Galli C.M., *Lineas teológicas, pastorales y espirituales del magisterio del Papa Francisco*, „Medellín” 43 (2017) 167, s. 93-158.
- Gardocki D., *Obraz Maryi w dokumentach Rady Biskupów Ameryki Łacińskiej po Soborze Watykańskim II*, „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 38 (2018) 1, s. 49-68.
- Jan Paweł II, *Przemówienie inauguracyjne III Konferencję Generalną Episkopatu Ameryki Łacińskiej wygłoszone w auli Wyższego Seminarium Duchownego w Puebla de los Angeles. Mieć odwagę proroków i ewangeliczną roztropność pasterzy*, w: Jan Paweł II, *Nauczanie papieskie II*, 1 rok 1979 (styczeń – czerwiec), Poznań: Pallottinum 1990, s. 83-95.
- Jan Paweł II, *Nowa ewangelizacja, postęp człowieka, kultura chrześcijańska. Przemówienie wygłoszone na otwarcie obrad IV Konferencji Ogólnej Episkopatu Ameryki Łacińskiej*, „L'Osservatore Romano” (PI) 12 (1992), s. 22-31.
- Kaproń K., *50 lat soborowej odnowy w Kościele Ameryki Łacińskiej*, w: *Studia Soborowe. T. 2, cz. 2: Historia i recepcja Vaticanum II*, red. M. Białkowski, Toruń–Łoś: GroupMedia 2015, s. 563-609.
- Kaproń K., *Pobożność ludowa w dokumentach CELAM i religijności boliwijskiego Altiplano*, „Salvatoris Mater” 17 (2015) 1-4, s. 199-218.
- Kasper W., *Papież Franciszek. Rewolucja czułości i miłości*, Warszawa: Biblioteka „Więzi” 2015.
- Kongregacja ds. Kultu Bożego i Dyscypliny Sakramentów, *Dyrektorium o pobożności ludowej i liturgii. Zasady i wskazania*, tłum. ks. J. Sroka, Poznań: Pallottinum 2003.
- Laurentin R., *W Ameryce Łacińskiej po Soborze*, Warszawa: IW PAX 1974.
- Luciani R., *La opción teológico-pastoral del papa Francisco*, „Perspect. Teol., Belo Horizonte” 48 (2016) 1, s. 81-115.
- Mello A.A., *Maria-Iglesia: Madre del pueblo misionero. Papa Francisco y la piedad popular mariana a partir del contexto teológico-pastoral latinoamericano*, Dayton 2017.
- Olesiński R., *Katecheza latynoamerykańska w świetle II konferencji CELAM-u*, „Seminare. Poszukiwania naukowe” 3 (1978), s. 87-105.
- Paweł VI, *O ewangelizacji w świecie współczesnym „Evangelii nuntiandi” adhortacja apostołska*, Warszawa: Papieskie Dzieło Rozkrzewiania Wiary 1986.
- Paweł VI, „*Marialis cultus*”. *Adhortacja apostołska papieża Pawła VI do wszystkich biskupów utrzymujących pokój i jedność ze Stolicą Apostolską o należytych kształtowaniu i rozwijaniu kultu Najświętszej Maryi Panny*, Kraków 1974.

- Pietrzak A., *Opcja na rzecz ubogich znakiem wiarygodności Kościoła*, Pieniężno: Referat Misyjny SDKW 2002.
- Piqué E., *Franciszek. Życie i rewolucja*, Kraków: Znak 2016.
- Saranyana J.I. (ed.), *Teología en América Latina. Vol. III. El siglo de las teologías latinoamericanistas (1899–2001)*, Madrid–Frankfurt am Main: Iberoamericana Vervuert 2002.
- Sorge B., *Puebla 1979: un segno di Dio per tutta la Chiesa*, „La Civiltà Cattolica” 3091 (1979) II, s. 90-30.
- Spadaro A., *Intervista a papa Francesco*, „La Civiltà Cattolica” 3 (2013), s. 449-447.
- Sudar P., *La religiosidad popular como lugar teológico en la exhortación apostólica Evangelii Gaudium de Su Santidad Francisco*, w: *100 años de la Facultad Teología: memoria, presente, futuro*, red. José C. Caamaño, Juan G. Durán, Fernando J. Ortega y Federico Tavelli. Buenos Aires: Agape 2015, s. 453-463.
- Szymiczek H., *Maryja i ewangelizacja w świetle nauczania dokumentu z Puebla*, „Salvatoris Mater” 3 (2001) 2, s. 188-200.
- Tomaszewski J., *Konferencja Episkopatu Ameryki Łacińskiej*, „Las Cinco Conferencias Generales del Episcopado Latinoamericano”, *Bogotá 2014, 956 s.*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 14 (2015) 2, s. 171-174.
- Tomaszewski J., *Powrót teologii wyzwolenia w jej katolickim charakterze*, „Nurt SVD” 2 (2016), s. 205-224.
- Tornielli A., *Jorge Mario Bergoglio. Franciszek. Biografia papieża*, Kielce: Jedność 2013.
- Villar J.R., *La sinodalidad en la reflexión teológica actual. Synodality in Current Theological Thought*, „Ius canonicum” 58 (2018), s. 69-82.
- Zatwardnicki S., *Wizja teologii w wypowiedziach papieża Franciszka*, „Rocznik Teologii Katolickiej” 12 (2018) 3, s. 237-257.

Janusz Bujak – duchowny Kościoła rzymskokatolickiego (diecezja koszalińsko-kołobrzaska), doktor habilitowany teologii, profesor Uniwersytetu Szczecińskiego. Wykłada również w Instytucie Teologicznym w Koszalinie, jest redaktorem naczelnym „Studiów Koszalińsko-Kołobrzeskich” i odpowiedzialnym za relacje ekumeniczne na terenie diecezji. Bada następujące obszary: ekumeniczny dialog katolicko-prawosławny i katolicko-protestancki, antropologię teologiczną, mariologię. Opublikował m.in. *Człowiek jako imago Dei. Wokół antropologicznych treści w wybranych dokumentach dialogów doktrynalnych* (Szczecin: Wydział Teologiczny Uniwersytetu Szczecińskiego 2007), *Sobór Watykański II i jego reformy w świetle hermeneutyki ciągłości Benedykta XVI* (Szczecin: Przedsiębiorstwo Produkcyjno-Handlowe ZAPOL Dmochowski 2013), „*Mężczyzną i niewiastą stworzył ich*”? *Współczesny feminizm w poszukiwaniu tożsamości kobiety* (Szczecin: Wydawnictwo UŚ 2014); *Dialog katolicko-prawosławny w latach 2005–2015* (Szczecin: Wydawnictwo UŚ 2016), *Trynitarnie i antropologiczne aspekty mariologii włoskiej po Soborze Watykańskim II* (Szczecin: Wydawnictwo UŚ 2019). Adres do korespondencji: janusz.bujak@usz.edu.pl.